

Баъзи манбааларда Волга (Идил) булгорлари Исломни милодий 922 йили кабул килишган, дейилади. Аслида, динимиз бу ерларга аввалроқ кириб келган, бунгача ҳам катор масжидлар ишлаб турган.

Ислом дини ёйилиши баробарида Булгор мамлакатада Куръони Карим ва унинг тафсирлари ҳам пайдо бўла бошлайди. Ўша пайтда Куръонни бошка тилларга таржима килиш анъанаси бўлмагани учун татарларда уни огзаки тафсир ва таъвил килиш авж олди. Туркий халқлар орасида маълум Табарий, Абу Бакр, Абдуссалом Казвинийлар тафсири жуда катта — ўттиздан уч юз жилдгача бўлгани учун ундаги мазмун ва киссаларни бадий асар килиш ҳам шакллана бошлади. Рабгузийнинг «Кисас ул-анбиё», Махмуд Булгорийнинг «Жаннат эшиги», Сайфи Саройининг «Туркий Гулистон» каби асарлари шулар жумласидандир.

Ўн тўққизинчи асрга келиб, татарлар орасидан Куръони Карим маъноларини таржима ва тафсир килган олимлар етишиб чикди. Бу соҳадаги илк уринишни таникли аллома Абдунносир Курсавий (1776-1812) амалга оширди. Хозир Козон кутубхоналарида унинг каламига мансуб «Хафтияк тафсири»нинг тошбосма нусхалари сақланмоқда. Татар тарихчиси ва адиби Тожиддин Ёлчигул (1768-1838) ҳам «Хафтияк»ка тафсир ёзган. Куръони Каримнинг тўларок тафсирини татар тарихчиси ва илоҳиётчиси Хусайн Амирхонов (1814-1893) амалга оширди. Кейинчалик, 1910-1911 йиллари татар олими ва шоири Мухаммад Содик Имомкулининг икки жилдли «Тасхил ул-баён фит тафсир ул-Куръон» китоби чоп этилди ва айнан шу тафсир яқинда Катарда «Собик Совет Иттифоки мусулмон туркларига совга» сифатида қайта нашр килинди. Йигирманчи асрда татарлардан Шайхулислом Хамидийнинг «Ал-иткон фит таржимат ул-Куръон» тафсири ҳам машхур эди.

1907 йили Козонда чоп этилган «Ал-иткон» нусхаси кейинчалик Япония, Туркия, Катарда қайта нашр килинди. Абдунносир Курсавийнинг шогирди Мулла Нўъмоннинг тафсири ҳам туркий халқлар ўртасида кенг тарқалган. Шунингдек, ўтган асрда Бурхон Шароф, Сунъатуллох Бекпўлат, Мурод Рамзий, Мусо Бегиев ва бошқаларнинг тафсир ҳамда маъно таржималари пайдо бўлди.

Ўн тўққизинчи асрда Козонда босмаҳоналар пайдо бўла бошлади. Аммо чор ҳукумати татарларга босмаҳона тутишга ижозат бермаган, татарча ва арабча китобларни нашр этиш рус матбаачилари кўлида эди. 1856 йили Кукубин босмаҳонасида Куръони Карим чоп этилди. Афсуски, бу нашрда 356 та имловий хатога йўл қўйилган эди. Бирок татарларнинг ўз вақтли матбуоти бўлмагани учун бу ҳолат кенг жамоатчилик эътиборидан четда қолди.

Ўша даврда Иван Николаевич Харитонов босмаҳонаси ном чиқарган эди. Татар ноширларининг ҳар қандай буюртмасини уддалашга кодир бўлган бу босмаҳонада ҳам Куръони Карим чоп этилди. Аммо иш кўнгилдагидек бажарилмади: айрим оятлар икки-уч мартадан қайтарилган, баъзи оятлар эса тушиб қолган эди.

Матбуотда Харитоновни «фош этиш»га биринчи бўлиб ёзувчи Фотих Амирхон журъат қилди. Матбаачи Харитонов бунга жавобан Куръоннинг «хато босилган» нусхаларини янгисига алмаштириб бериш, «келгусида бундай хатога йўл қўймаслик» хақида баёнот билан чикди. У бундай камчиликлар ҳар қандай матбаа корхонасида содир бўлиши мумкин, деб ҳисоблаб, ходисага унча жиддий қарамади. Бирок бу унинг катта хатоси эди. Татар матбуоти яқдиллик билан Харитоновга қарши шиддатли «хужум» бошлади.

Кун тартибига Харитонов босмаҳонаси Куръонни касддан хато босганми ёки бу тасодифий ишқаллик эдими, деган масала кўйилди. Иван Харитонов босмаҳонада харф терувчиларни Ризвон Шарипов ва Зиннат Хисматуллинларнинг бепарволиги туфайли хато кетиб қолган, дея тушунтирди. Лекин китобда матн диний кенгаш вакили Сафиуллох Абдуллин томонидан текшириб чиқилган ва тасдиқланган, деб кўрсатилган эди. Бу Харитоновнинг яна бир хатоси эди, чунки Абдуллин китоб хомакисини мутлақо кўрмаган. Тўғри, унинг номи Куръоннинг аввалги нашрларида ҳам бор эди, босмаҳонада бу нашрга ҳам унинг номини шундоқкина кўчириб қўяқолди. Харитонов нега унга хомаки нусхани кўрсатмай, китобнинг ҳамма нусхасини бериб юборгани сирлигича қолди. Ўша пайтда Куръонга талаб ниҳоятда катта бўлган (Русияда йилига икки юз минг нусха тарқаларди) шароитда «қўшимча» тираж босилгани хақида гумон пайдо бўлади. Ваҳоланки, чор Русиясида матбаачилик иши ҳукуматнинг каттик назоратида бўлган. Афтидан, Харитонов куйма матнни яна бир бор мусулмон муҳаррирга кўрсатиб олишга эринган кўринади. Табиийки, каттик газабланган Сафиуллох Абдуллин диний кенгашга мурожаат қилиб, бу ишга алоқаси йўқлигини билдирган. Харитоновни судга бериш таклифи билан чиққанлар ҳам бўлди. «Харитонов иши» аста-секин сусайса ҳам, бу воқеа унинг қорхонаси учун ҳалокатли бўлди — 1916 йили у босмаҳонасини сотиб, китоб ноширлигини бутунлай тарқ этди.

Куръони Каримнинг босма нусхасини Харитоновдан аввал Козондаги «Сабоҳ» ва «Умид» босмаҳоналари эгаси Хабибраҳмон Забиоров ҳам кўп нусхада чоп этган ва бу нусхалар Татаристондан ташқари Русия ҳамда Ўрта Осиёдаги бошқа мусулмон ўлкаларида ҳам кенг тарқалган эди. Октябрь инқилобидан кейин эса бу босмаҳоналар беркитиб ташланди. Орадан ўн беш йил ўтиб, 1932 йили Козонда галати жинойий иш қош этилди: «Козон шаҳридаги буржуа миллатчи унсурларни бирлаштирган Татаристондаги Султон Галиев ташқилоти филиали бир гуруҳ кадрларининг аксилинқилобий қоолияти хақидаги иш»ни тергов қилиш чоғида «чидаб бўлмас» жинойят очилди: Козоннинг Комил Ёқуб номли босмаҳонасида Куръони Каримнинг куйма қолиплари топилди. Бу ҳамма масжидлар ёпилган, диний китоблар йўқ қилинган, муллалар хайдалган ёки таъқиб этилган ўлкада Совет хоқимиятининг ўн беш йиллигига гаройиб совға эди. Маълум бўлишича, Хабибраҳмон Забиоров «Сабоҳ» ва «Умид» ёпилганидан кейин ҳукумат бир кун қелиб яна Куръонни чоп этишга ижозат беради, деган умидда Куръони Каримнинг куйма қолипларини яшириб қўйган экан. Бу ҳам қамлик қилгандай, Маориф Халқ Комиссарлиги хайъатига Куръонни ўз босмаҳоналарида чоп этган ўша қолиплар асосида қайта нашр этиш таклифини ҳам қиритган экан. Забиоровнинг лойиҳасига кўра, Куръоннинг бор нусхасини Татаристон ва Бошқирдистонни истисно қилган ҳолда, асосан, хорижга ва Совет Иттифоқининг миллий ўлкаларига тарқатиш мўлжалланган эди. Аслида, татар ноширининг бу таклифида жон бор эди. Чунки Куръони Каримнинг Козон босмаси харфларининг очик-ойдинлиги ва аниқлиги билан бутун мусулмон оламида шуҳрат топган ҳамда Советларга катта даромад қелтириши мумкин эди. Ўрни қелганда шуни ҳам айтиш зарур, татар устаси Муҳаммад Идрисий ишлаб чиққан ёзув машинқасининг арабча харф қолиплари кейинроқ Совет давлати томонидан араб мамалақатларига сотилган ва Шарқда машҳур бўлиб қетган.

Аммо ҳамма ёқда «халқ душманлари» тўлиб-тошган ўттизинчи йилларда тижорат-қойда хақида гапириш ўринсиз эди. Суд Хабибраҳмон Забиоровнинг интилишларини «муносиб» баҳолади: у ўзининг «қойдали таклифи» учун чекка шимолда ўташ шарти билан беш йил қамок жазосини олди.

Куръони Каримнинг Козон босмаси тарихи бу билан тугамайди. Хозир у дунёнинг кўпгина мусулмон ўлкаларида кайта-кайта чоп этилмоқда ва минглаб-миллионлаб мусулмонларнинг Аллох каломи билан ошно бўлишларига имкон яратмоқда. Русия диёридаги илк босма китоблардан бўлган Козон босма Куръоннинг турк-татарларни Ислом асослари билан таништиришдаги ахамиятини, бу соҳада татар матбаачилари ва ноширларининг хизматларини муносиб баҳолашга эса сўз бойлигимиз камлик қилади.

Озод ОХУНОВ,
Татаристон республикаси Фанлар академияси
Татар комуси филиали катта илмий ходими.